

Олександр Мірущенко

**ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ XVII–XVIII ст.
У МУЗЕЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА:
БАЛАНС МІЖ ПАТРІОТИЧНИМ ТА ЕСТЕТИЧНИМ ВИХОВАННЯМ**

У нашому суспільстві вже тривалий час точиться дискусія: чи варто будувати музейну експозицію так, щоб крім естетичної насолоди, відвідувач отримував ще певне патріотичне виховання. Та життя дає відповідь на це питання, оскільки відвідувачі музею, особливо ті, хто йдуть туди свідомо, дізнавшись про нову подію, обирають музейний продукт, який їм найбільше до снаги. У нашій країні є певний суспільний запит на об'єктивне висвітлення історичних процесів і, зокрема, в музейній експозиції. Нині, коли українське суспільство змінюється, руйнуються певні історичні міфи та стереотипи.

Експозицію Музею історії запорозького козацтва (МІЗК) протягом 2005–2015 рр. постійно змінювали, щоб ширше висвітлити історію запорозького козацтва. І якщо на початку 2005 р. історію козацтва було відображено у першій експозиційній залі (останньою темою експозиції було заселення краю та історія м. Олександрівськ), а решта простору була відведена тимчасовим виставкам (не завжди профільним), то у 2015 р. вже весь музейний простір відповідав тематичному спрямуванню (ця робота була завершена 2011 р.).

Влітку 2005 року, за підтримки католицької громади м. Запоріжжя (о. Ян Собило), було створено виставку «Запорозьке козацтво та Річ Посполита у XVII ст.». Її основою стали портрети видатних польських діячів (С. Жолкевського, Я. Вишневецького, М. Потоцького, королів Яна II Казимира та Яна III Собеського), які попереднє керівництво не вважало за доцільне виставляти в козацькому музеї.

Головною ідеєю стало те, що протягом XVII ст. у стосунках запорозького козацтва з Річчю Посполитою були часи як конфронтації, так і спільних дій. На початку століття у складі військ Речі Посполитої запорозьке козацтво брало участь у походах на Москву та війнах з Османською імперією. У 20–30-х рр. час від часу спалахували козацько-селянські повстання, спрямовані проти польських магнатів. Середина століття позначилася Національно-визвольною війною українського народу під проводом Б. Хмельницького. Після цього Польща боролася за вплив на українських землях з Московською державою та Османською імперією.

Ця проблематика була опрацьована та завершена за кілька років у таких розділах експозиції «Виникнення та формування запорозького козацтва» (2011 р., авт. Кравцова О.) та «Запорозьке козацтво у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького та у другій пол. XVIII ст.» (2008 р., авт. Тітова І.)

Ми пересвідчилися, що є історичні теми, які неоднозначно сприймають різні категорії відвідувачів, зокрема, походи гетьмана П. Сагайдачного, завершальний етап діяльності Б. Хмельницького, добу Руїни, правління гетьмана І. Мазепи. Так, після ухвалення рішення про проведення реекспозиції МІЗК, на одному з інтернет-сайтів С. Ільченко опублікував статтю, яка виражала очікування від музею проросійськи налаштованих громадян [1]. Одна з тез цієї статті – увага у МІЗК до П. Сагайдачного: «Особый почет устроители музейного передела решили оказать гетману Петру Конашевичу-Сагайдачному. В отличие от всеми битых Мазепы и Выговского этот уроженец Галичины организовал ряд успешных походов против Крымского ханства, Османской империи и Русского царства [...] Конечно, главное внимание окажут Московскому походу, когда Сагайдачный безжалостно вырезал несколько десятков русских городов и вместе с ляхами осадил Москву. За разорение русских земель гетман получил от польского короля Владислава плату – 20 тысяч золотых и 7 тысяч штук сукна. Настоящий украинский герой! Впрочем, знатокам отечественной истории известно, что очень скоро гетман Сагайдачный начнет переговоры о переходе на службу к русскому царю. Однако об этом новая экспозиция благоразумно промолчит. Точно так же искоренят всякое упоминание о героическом взаимодействии запорожцев с российскими войсками при покорении Крыма, осаде Очакова и штурме Измаила» [1].

Дійсно, усі музейні виставки приділяли чимало уваги П. Сагайдачному, який на початку XVII ст. як очільник козацького війська активно воював проти Османської імперії [5]. Як на виставці у 2005 р., так і у розділі «Виникнення та формування запорозького козацтва» відвідувачів інформували про походи П. Сагайдачного проти Московської держави. На початку 1608 р. козаки разом з поляками билися проти російських воєвод, у 1609 р. ходили до Новгороду та разом з королем Сигізмундом III та литовським канцлером Сапегою діяли під Смоленськом. У 1618 р., під час нової війни з Московською державою, для одержання згоди П. Сагайдачного виступити в похід з польськими військами, сейм ухвалив Конституцію, яка обіцяла православним вільне богослужіння. Навесні П. Сагайдачний з 20-тисячним військом вирушив до Московії: здобувши кілька міст, захопивши московське посольство, яке їхало до Криму, розбивши загін князів Пожарського та Волконського, козаки підійшли до столиці. У ніч на 1 жовтня (проти свята Покрови) козаки почали атаку, проте гетьман з невстановлених причин наказав припинити наступ.

У музейній експозиції також приділялась увага і польським діячам. Так, С. Жолкевського було представлено як союзника козаків, з яким ті воювали проти Османської імперії. При цьому було зазначено, що у 1594–1596 рр. він керував придушенням повстання С. Наливайка, у 1601–1602 рр. – очолив польсько-козацьке військо у війні проти шведів у Лівонії, а у 1610 р. – зайняв Москву.

В експозиції музею також була висвітлена тема конфронтації козацтва з Річчю Посполитою, що загострилася після смерті П. Сагайдачного, зокрема в її межах розглянута діяльність С. Конєцпольського, якого вважали одним з кращих полководців Речі Посполитої. Він брав участь у польсько-російській війні (1609–1618), битві під Цецорою (1620), у 1625 р. командував польською армією, яка «замирала» козацьке повстання під проводом Жмайла, і саме він змусив козаків підписати вигідну для Польщі Куруківську угоду (1625), а у 1635 р. відбудував фортецю Кодак.

На виставці, присвяченій цьому періоду, крім портретів П. Сагайдачного та польських діячів, експоновано портрети польської шляхти, копія стели із зображенням бою османського воїна з європейцем, шолом польського гусара, панцир, польський тесак.

Велика увага в МІЗК приділена висвітленню Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Руїні, хоча у вищезгаданій публікації йшлося, що: «Следом новая экспозиция задвигнет в сторону гетмана Войска Запорожского Богдана Хмельницкого. Да, батька Хмель создал первое подобие украинской государственности. Но жестоко воевал с «европейцами-ляхами» и собрал Переяславскую раду, где народ единодушно закричал: «Волим под царя московского, православного». По нынешним киевским политическим лекалам – уголовно наказуемый сепаратизм».

На виставці «Запорозьке козацтво у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького та у другій пол. XVII ст.» зазначено, що у той час за контроль над українськими землями боролися Московське царство, Річ Посполита та Османська імперія. Друга пол. XVII ст. пройшла під знаком боротьби українського народу за свою незалежність, у результаті якої виникла держава Гетьманщина [3]. Характерною рисою тієї доби було те, що кожний з гетьманів у боротьбі за владу намагався заручитися підтримкою запорозького козацтва. На виставці представлений портрет Б. Хмельницького роботи невідомого художника XVIII ст. У музейній колекції є ще один портрет (з 2007 р. експонований у розділі «Духовний світ запорозького козацтва») – копія настінного ктиторського портрета Б. Хмельницького (1728) з Успенського собору Києво-Печерської лаври. Головні битви Хмельниччини 1648 р. (під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями) ілюстровано офортами художника О. Данченка, а перебування селян в армії Б. Хмельницького – зразками зброї: бойовими косою та ціпом. На виставці також були представлені українські символи влади – пернач полковника та каламарі писарів, печатки для документів, а також предмети, виявлені на місці битви під Берестечком 1651 р., зокрема, шкіряні чоботи та бандолет.

Водночас з військовими подіями висвітлено діяльність польських діячів, зокрема, обраного у 1649 р. королем Яна II Казимира – виразника поміркованої течії серед представників

панівної еліти держави, яка схилилася до компромісного розв'язання польсько-українського питання.

Яскраво представлена постать Я. Вишневецького, одного з провідних воєначальників польського війська, за яким король Владислав IV закріпив право на володіння о. Хортицею. Мужність Я. Вишневецького, його позиція лідера «партії війни» принесла йому популярність серед шляхти Речі Посполитої, особливо тієї, яка втратила в Україні маєтності.

Основна увага у експозиції зосереджена на постатях українських полководців: М. Кривоноса (скульптура «Клятва Кривоноса») та І. Богуна (офорт О. Данченка). Розвідка М. Кривоноса діяла у розташуванні ворога. Під його керівництвом козацьку артилерію поставили на лафети, що робило її більш маневровою. М. Кривоніс, який вступав у конфлікти з поміркованим Б. Хмельницьким, належав до найрадикальніших керівників українських повстанців.

Одним з найвизначніших полковників у війську Б. Хмельницького був І. Богун – противник промосковської і пропольської позицій українських гетьманів. У 1651 р. загін, очолюваний І. Богуном, вийшов з оточення з-під Берестечка, а у 1654 р. у Переяславі він відмовився присягати московському царю.

Після перемоги українських військ у Батозькій битві 1652 р. та наступних військових невдач Б. Хмельницький почав шукати союзника у війні проти Речі Посполитої, якого знайшов в особі московського царя Олексія Михайловича. Занепокоєний зміною зовнішньополітичного курсу Москви, яка пішла на замирення з Польщею, Б. Хмельницький вирішив заручитися підтримкою Трансильванії та Швеції. Смерть гетьмана 27 липня 1657 р. зупинила об'єднання українських етнічних земель і зміцнення суверенітету Української держави. З 1650-х рр. Москва перебрала роль домінанти на території Гетьманщини і її політика сприяла поділу України на Лівобережну та Правобережну [3].

У 1657 р. гетьманом став І. Виговський, який за часів Б. Хмельницького обіймав посаду писаря Війська Запорозького і фактично був другою людиною в державі. Новий гетьман продовжив курс Б. Хмельницького на зміцнення української держави. Заради визнання Москвою пішов на поступки: збільшення воєводських залогу, зростання податків тощо. Згодом через невдоволення позицією Москви почав переговори з Річчю Посполитою. Укладений у вересні 1658 р. Гадяцький договір був спробою зберегти суверенітет України в умовах експансії Московської держави. Це викликало військовий спротив Москви. У жовтні 1658 р. війська Г. Ромодановського почали наступ в Україну. Облога московськими військами Конотопа (травень – червень 1659 р.) дала змогу І. Виговському зібрати армію та отримати допомогу від поляків і татар. 28–29 червня у Конотопській битві російська армія була розбита. У вересні 1659 р. гетьман скликав козацьку раду в Германівці, де, не переконавши козаків у своїй правоті, склав булаву.

Правобережні полковники на чолі з І. Богуном ініціювали обрання гетьманом Ю. Хмельницького. В результаті переговорів з Москвою були укладені Переяславські статті 1659 р., які порівняно з Березневими статтями 1654 р. обмежували автономію Гетьманщини.

У 60–70 рр. XVII ст. в Україні одночасно було кілька гетьманів: лівобережними гетьманами були І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, правобережними – П. Тетеря, П. Дорошенко. Активну участь у політичних подіях брав кошовий отаман І. Сірко.

Цей період складно висвітлювати в експозиції через недостатню кількість речей XVII ст. Та й на відміну від якісних портретів польських діячів, українські гетьмани представлені роботами сучасних митців.

Ось якої думки про цей період автори зазначеної інтернет-публікації: «В запасники отправят большую подборку экспонатов, посвященных Ивану Сирко – украинскому Суворову», самому выдающемуся кошевому атаману Запорожской Сечи. Сирко провёл 244 больших и малых сражений, ни разу не оставаясь побеждённым. Но беда в том, что гениальный казачий вождь всю свою жизнь был верен Москве. А еще фанатично сражался с «врагами веры православной» – турками и Крымским ханством. Османы так и называли его – Урус-шайтан, то

есть «русский чёрт». Подобные герои бандеровской Украине не нужны. Теперь первые места экспозиции займут Иван Мазепа и другие гетманы-изменники типа Ивана Выговского и Петра Дорошенко. Их деятельность принесла украинским землям колоссальную руину. Зато были они завзятые враги московитов».

Серед гетьманів не згадується І. Брюховецький, якого у червні 1663 р. на «чорній раді» у Ніжині при підтримці запорожців та козацької сіроми під тиском царського представника було обрано гетьманом. Спочатку він проводив промосковську політику: уклав Батуринські (1663), Московські (1665) статті, які значно обмежили суверенітет Гетьманщини. А згодом – став першим з українських гетьманів, який поїхав до Москви і отримав титул боярина. Відчуваючи наростання народного гніву, прагнучи утримати владу, І. Брюховецький, очолив антимосковське повстання. У травні 1668 р. його військо, вигнавши московські залоги з частини українських міст, вирушило знімати облогу прикордонного м. Котельна, яку тримала московська армія. У червні 1668 р. біля Диканьки правобережні війська на чолі з П. Дорошенком об'єдналися з лівобережними козаками, котрі вбили І. Брюховецького. За наказом П. Дорошенка тіло гетьмана перевезли до Гадяча і поховали з почестями.

Нелюбов сепаратистів до П. Дорошенка зрозуміла, оскільки він взяв курс на об'єднання України. Проте, розбрат між Правобережною та Лівобережною частинами був настільки великим, що всі спроби виявилися марними. Удару по об'єднанню України завдало Андрусівське перемир'я 1667 р., за яким Росія визнала за Польщею Правобережну Україну. У вирішальній битві з Польщею восени 1667 р. біля Підгайців П. Дорошенко зазнав поразки і уклав угоду, за якою Військо Запорозьке обіцяло підданство Яну III Собеському, шляхта могла вертатися до своїх маєтків, а польське військо не мало входити до козацької України.

На виставці було висвітлено і діяльність польського короля Яна III Собеського (1674–1696), учасника Зборівської, Берестецької битв, Жванецької облоги, Чуднівської кампанії 1660 р. Він воював з П. Дорошенком, а у листопаді 1673 р. завдав туркам поразки під Хотиним. Ян III Собеський зосередив зусилля на боротьбі з Османською імперією та П. Дорошенком, прагнучи перетворити козацтво на лояльну до Речі Посполитої мілітарну силу, зберігши за Правобережжям, Гетьманщиною та Запорозькою Січчю певну автономію. Завдяки вмілому керуванню польськими військами, у складі яких був корпус запорозьких козаків, Ян III Собеський змусив турків зняти облогу Відня у 1683 р.

Протягом 60–70-х рр. XVII ст. однією з найпопулярніших постатей в Україні був кошовий отаман Запорозької Січі І. Сірко, про якого ще за життя було складено чимало історичних пісень, легенд і переказів, а в історичній пам'яті українського народу він став уособленням найкращих якостей запорозького козака. І. Сірко брав участь у 55 битвах, майже усі з яких були переможними. Є відомості, що І. Сірко разом з Б. Хмельницьким та І. Золотаренком брав участь у Тридцятилітній війні, у складі французьких військ здобуваючи зайняту іспанцями фортецю Дюнкерк.

Важливо наголосити, що після Переяславської ради І. Сірко відмовився присягати на вірність цареві. Антимосковську позицію він зайняв і після Андрусівського перемир'я (1667). При цьому І. Сірко вважав себе вільною і незалежною людиною, самостійно визначав стосунки з правителями. Під час гетьманування І. Виговського кошовий підтримував антиурядову опозицію і промосковських старшин. Але коли у 1668 р. вибухнуло антимосковське повстання як реакція на Андрусівський договір, І. Сірко його очолив. Кошовий часто втручався у події на Правобережній Гетьманщині, підтримуючи різних гетьманів і претендентів на гетьманську булаву, насамперед колишнього кошового отамана, пропольського уманського полковника М. Ханенка.

І. Сірко був претендентом і на гетьманську булаву на Лівобережжі. Коли про це дізналися московські урядовці, занепокоївшись таким розвитком подій, вони посприяли арешту І. Сірка і заслання його до Тобольська (1672). Але у зв'язку з турецьким наступом і клопотанням короля Речі Посполитої, Яна III Собеського, І. Сірко у грудні 1673 р. повернувся в Україну.

Цей розділ завершує згадка про підписаний у травні 1686 р. у Москві «Вічний мир», за якого Україну остаточно поділили на дві частини. Річ Посполита визнавала належність до Московського царства Лівобережної України, Києва, Запорожжя, Чернігово-Сіверської землі з Черніговом і Стародубом.

Отже, об'єктивне висвітлення історії, на думку сучасних сепаратистів, – «сделать бытность малороссов под поляками и литовцами – земным раем, а вхождение в состав России – сплошным адом».

Діяльність гетьмана І. Мазепи була висвітлена на виставці «Запорозькі Вольності в часи Нової Січі та Петра Калнишевського» (2006), потім доповненою виставкою «Кам'янська Січ» (2009). Наголошувалося, що XVIII ст. – складний період в історії запорозького козацтва. Після переходу частини козаків з кошовим отаманом К. Гордієнком на бік Карла XII та поразки шведсько-козацької армії, запорожці були змушені у 1709 р. прийняти протекторат Криму і Туреччини. Після повернення у 1734 р. в межі Російської імперії козаки брали участь у міжнародній політиці російського уряду, вели активну господарську діяльність [2].

На виставці були представлені музейні предмети XVIII ст. – експонати з Кам'янської та Нової Січей, гідроархеологічні знахідки часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Постать гетьмана І. Мазепи спочатку була представлена комп'ютерною копією портрету із музею шведського м. Гріпсхольм, згодом – замінена роботою сучасного художника Л. Фащенко. У гетьмана Мазепи були адміністративний і господарський таланти, він був покровителем Української православної церкви, уславився як меценат. Також брав участь у Північній війні, під час якої здійснив походи на Правобережжя і Західну Україну. Посилення колонізаторської політики Російської імперії змусило І. Мазепу почати переговори зі шведським королем Карлом XII про звільнення України з-під влади московського царя. Дізнавшись про це, Петро I наказав знищити спочатку гетьманську резиденцію Батуричів, а потім ініціював вибори нового гетьмана І. Скоропадського (1708–1722). У контексті заснування Кам'янської Січі розповідалося про знищення Січі на Чортомлику і перехід запорожців на р. Кам'янку [2].

Поруч з українським гетьманом був польський король Август II Сильний (1697–1706, 1709–1733), який брав участь у Північній війні на боці Російської держави, а після Полтавської битви Петро I сприяв поверненню Августа на польський престол.

Згодом в експозицію було додано карту «Землі Війська Запорозького Низового», територія Вольностей розглядалася не під кутом офіційної російської історіографії, що значно звужує запорозьку територію, а з огляду на традиційні запорозькі землі, які запорожці з давніх часів вважали своїми [4].

Таким чином, ретельно готуючи експонати до виставок, співробітники нашого музею обговорювали концепцію кожної з них, щоб максимально об'єктивно висвітлити діяльність запорозького козацтва, не уникаючи «незручних» тем та намагаючись забезпечити виховну функцію.

Джерела та література

1. **Музей Запорожского казачества закрылся на три года. Хмельницкого заменят Мазепой** [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://antifashist.com/item/muzej-zaporozhskogo-kazachestva-zakrylsya-na-tri-goda-hmelnickogo-zamenyat-mazepoj.html>. – Назва з екрана.
2. Звіт за науково-дослідну роботу Мірущенко О.П. за 2006 р. // **Науковий архів НЗ «Хортиця»** (далі – НА НЗХ), спр. 488.
3. Звіт за науково-дослідну роботу Тітової І.С. за 2008 р. // **НА НЗХ**, спр. 614.
4. Звіт за науково-дослідну роботу Мірущенко О.П. за 2009 р. // **НА НЗХ**, спр. 656.
5. Звіт за науково-дослідну роботу Кравцової О.В. за 2011 р. // **НА НЗХ**, спр. 786.